

**Розкажи трохи про себе. Який етап ти вважаєш найважливішим в твоєму житті?**

Народився в Донецьку, в родині викладачів. Навчався в Донецькому національному університеті. З важливих етапів у своєму житті назвав би участь у акціях громадської непокори “Україна без Кучми”, в громадянській компанії “За правду”, і, звичайно, перебування в лавах молодіжного націоналістичного конгресу. Це робота з виявлення порушень в Донецькій області в Комітеті Виборців України, де я був керівником моніторингової групи. І, звичайно, Євромайдан 2014 року. Це основні віхи, які сформували мене як людину з поглядами, і певною мірою сприяли виробленню тактики та стратегії взаємодії з громадськими рухами та окремими громадськими активістами.

**Які теми обговорювали в тебе вдома? Які теми обговорювала твоя родина у радянські часи?**

Про політику вдома практично не говорили, попри те, що мій дід обов'язково дивився випуски новин і на УТ-1 і на загальнорадянському телеканалі - той, що о 20-й годині, і той, що о 21-й. Також дід випишував понад 20 друкованих видань, від суспільно-політичних до професійних: літературознавчих, філологічних і так далі. Тобто сказати, що родина була поза процесом, не можна. Так само й батько ... Я фактично з 6 років мав доступ до всієї преси, яка видавалася, тому що батько не міг вийти на ринок, і не прийти із свіжими ранішніми газетами. Він міг забути щось придбати на ринку, але не ранішні газети. Перші більш-менш відверті розмови при мені - це, звичайно, вже 89-90 роки, коли батько почав їздити на Західну Україну, до Києва, коли він почав спілкуватися із середовищем Руху, коли його вже було висунуто одним з кандидатів, якого Рух рекомендував до міськради Донецька, і, зрозуміло, що тоді розмови йшли про українську історію. Тоді дуже популярним був колектив “Не Журись”, який з просвітницькими акціями їздив по всій Україні, і батько напівлегально привіз касету, де з одного боку були різдвяні пісні, а з іншого - стрілецькі пісні, на той момент - ще божевільна крамола для Донецька, але вони були заслухані до дірок. Тоді ж з'явилися перші підручники з історії України з нерадянським підходом, перші закордонні видання, які по-малу починали пролазити, і, відповідно, у нас вже дискусії йшли не стільки навіть з дідом і з бабою. Вони були партизани ще ті, тому що дід працював на кафедрі української літератури, а баба - викладачем української мови і літератури. Тобто вони багато чого знали і до того, як пала залізна завіса, тому що вони, зрештою, були свідками цього 20 століття, вони бачили, що робиться і з Україною, і з мовою, і з суспільством. Мій дід пережив і Голодомор 32-33 років, і голод 46-47, і дуже добре це пам'ятав. Відповідно, ніяких ілюзій у нього не було. Дід прожив до 80 років, він помер в 2004 році, за декілька днів до 2-го туру виборів президента, і він дуже сильно переживав, що Янукович зможе прийти до влади, бо вважав, що його прихід до влади може означати кінець України як самостійної держави в принципі. Ну я думаю, що він не помилявся. Єдине, про що дід жалкував і говорив весь час - про те, що стільки років свого життя він був вимушений втратити, займатися тим, що йому не подобається, задля того, щоб врятувати власне життя, життя своєї родини, і не потрапити до рук органів, не поїхати східніше Донецька... Справа в тому, що мій дід після закінчення університету жив в Києві, і за те, що він пропустив один з віршів Сосюри до підручників з української літератури для всієї України, проти нього почалася божевільна компанія

як проти буржуазного націоналіста. Відповідно, діду довелося банально тікати на Донеччину, і там вже займатися викладацькою діяльністю, а не науковою, як він все життя хотів. І спеціаліст з українського історичного роману (на цю тему захищена його кандидатська робота, одна з найперших післявоєнних робіт в Україні з літературознавства) був вимушений займатися “ленініаною” в українській літературі. Це його пекло все життя.

### **Розкажи, які приклади з історії України найбільше тебе надихнули?**

Звичайно це діяльність січових стрільців. Формування самого корпусу січових стрільців. Постать Євгена Коновальця. Звичайно, бої за Київ. Звичайно, бої за Арсенал. Формування кошу Слобідської України. І коли я дізнався що, виявляється, у Петлюри було багато східняків, і все це були добровольці, які поїхали захищати Київ від більшовиків. Вже пізніше, звичайно, це була Українська повстанська армія, діяльність організації українських націоналістів. Оскільки мій батько за фахом історик, історичної літератури в хаті не бракувало ніколи. А вже десь з року 92-го можна було взяти в руки діаспорові видання, репринтні видання 17, 20-го року, 30-х років, і це було супер - коли ти міг відчувати реальний дух доби. Попри те, що я непогано колись знав козаччину, все ж історія 20 століття більше вплинула на мене, ніж історія 19го чи 18-го, чи навіть 16 століття. Звичайно, мене приваблювали всі приклади, де українці проявляли дисципліну, взаємну повагу, і де вони досягали результату саме завдяки цьому. Коли в них була була спільна мета, і було бажання реалізувати її в якихось формах, не секулярних. Не огорож скопати навколо себе і вишеньку там посадить, і на тому крапка.

### **Чи була різниця між офіційною історією України, і розмовами вдома, серед друзів?**

Звичайно. Починаючи з 91 року в мене відбувалися дискусії з моїми викладачами історії у всіх усіх школах. Вийшло так, що я навчався спочатку в робітничо-селянській школі біля Донецького металургійного заводу #23, потім навчався в 14й школі біля Донецької обласної адміністрації. Школа, по суті, для мажорів, для дітей чиновників. Я там був абсолютно білою вороною в усіх розуміннях. А потім вже навчався в ліцеї при Донецькому національному університеті. Попри те, що це були спеціалісти різного рівня (в мене, наприклад, викладала кандидат наук), все одно це були люди, яких я не можу назвати своїми однодумцями в жодному разі, або людьми, чие історичне та філософське сприйняття світу і минулого якимось співпадає з моїм. Якщо в 23-й школі спостерігалася обережна критика совка з оглядом на те, що, можливо, він повернеться, то в 14-й школі в мене викладала абсолютна комуністка, яка при мені намагалася стримувати свою українофобію і відверте заперечення права українців на якесь самостійне життя. Вона негативно оцінювала постаті будь-яких наших визвольних змагань, від Хмельницького до Мазепи, Виговського і так далі. А вже в ліцеї (приблизно 95-96), викладав кандидат наук, залюблений в Діму Табачника, в добу Скоропатського, в цей білий ренесанс у Києві, який намагається нав'язати учням думку, що в Україні є тільки одна версія успішності - це коли росіяни панують, і якийсь гетьман, який пояснює місцевим: хлопці, і вас є я, не зважайте на те, що адміністрація окупаційна. Перша моя наукова робота була присвячена політичному портрету Симона Васильовича Петлюри.

### **У якому середовищі перебувала твоя сім'я у радянські часи? Чим цікавилися люди, з якими ти спілкувався?**

Що мені запам'яталося - так це та комунікаційна мережа, яка була в мого діда і в моєї баби. Такої комунікаційної мережі ніколи не було ні в мого батька, ні в моєї мами. Не тільки через вік, але й через певні особливості. По-перше була система державних і недержавних свят, які завжди відмічалися. Був стіл, на який ставилися делікатеси, які берегли по пів року чи по 3 місяці для того, щоб пригостити гостей. В середовищі було багато викладачів вищої школи, насамперед у діда. Він дружив з професорами математики, фізики, хімії. Серед його друзів були хірурги, нейрохірурги. Одним з його найближчих друзів був декан хімічного факультету, його земляк з Хмельниччини. І розмови велися геть про все. Більш того - за столом завжди була традиція співати українських народних пісень. Репертуар мого діда надзвичайно великим. Він дуже захоплювався фольклором, народними піснями. Якось хтось з ним вирішив посперечатися, і виявилось, що дід може близько 4 днів без повторів міг співати тільки українські народні пісні. А крім того він ще знав грузинські пісні, та інші. Середовище ж було таке, яке могло підхопити ці пісні, підтримати цю розмову. Тобто можна сказати, що це був той невеличкий прошарок середнього класу, який не входив до партноменклатурної еліти, але який відрізнявся певною внутрішньою свободою навіть в радянський час. І попри те, що в середовищі, звичайно, було декілька людей, які ностальгічно ставилися до Радянського Союзу, навіть ті суперечки, які були з ними за цим столом, ніколи не переростали в жоден глобальний конфлікт. Кожин лишався при своїй думці, і це не ставало причиною якихось розбратів.

### **Фотографії з радянських часів ти вивіз?**

На жаль ні... В мене величезний фотоархів, напевне кілограмів 60, з фотографіями і мого прадіда, і прабаби... Але все лишилося там... Звичайно, я мрію коли-небудь здійснити цю спецоперацію...

### **Хто були прадід і прабаба?**

По батьківській лінії прадід був селянином, який пішов воювати на першу світову війну, з якої він повернувся вже молодшим офіцером, зв'язався з більшовиками, почав будувати шахту в Луганській області. В 37 році, коли почалися хвилі репресій, його не наважилися ані відправити в Сибір ані розстріляти, враховуючи його високий авторитет серед робітників. Тому його відправили на будівництво Микитівського ртутного рудника, ртутної шахти, де він, власне, і зустрів війну. Він відмовився їхати в евакуацію, і загинув як партизан від рук гестапо, був замуrowаний живцем в Бахмуті в листопаді або грудні 41 року. Наскільки я розумію з того, що вдалося почути від баби, він був українським комуністом, в його хаті завжди лунала українська, відповідно - говорив він з (?) також українською, сам був родом з Херсонської області. Прабаба так само була з Херсонської області, вона була селянкою, ну а потім вже домогосподаркою. По мамині лінії в мене теж прадід і прабаба були селянами, вони все життя прожили в **Грецькому (?)** селі, вони були (?), їхні діти майже всі отримали вищу освіту (напевне, крім мого діда, в нього була середньо-спеціальна), одна з їхніх доньок була одружена з генералом авіації, героєм Радянського Союзу, і жила в Москві.

### **Чи у часи СРСР ти спілкувався з священиками? Розкажи про їх вплив.**

Я знаю одне: що моя баба, потай навіть від діда, хрестила мого батька в церкві. Стосовно спілкування з священиками. В 6 років я пішов до школи (народився я в 81

році). Моя 23 школа має спільну огорожу з церквою. Тією самою церквою на Соловках, яка наразі є резиденцією митрополита Донецького і Маріупольського Московського патріархату. З першого класу ми хуліганили регулярно на подвір'ї церкви, час від часу крали свічки, за що нас в принципі ніхто особливо не сварив. "Діти й діти". Але вже у моєму 2-му і 3-му класах моя баба, мати моєї матері, людина з двома вищими економічними освітами, почала час від часу приводити мене до церкви. Мене, звичайно, ніхто не примушував читати молитви або ще щось, але вона ставила свічки, читала якісь свої молитви, і я почав розуміти, що церква - це щось серйозне насправді, що це не просто якась будівля, де горять свічки і висять якісь малюнки. Ну і баба почала розповідати про те, що таке церква. Хоча насправді якась релігійна освіта в моєму житті почалася набагато пізніше. Попри те, що мій батько фактично 20 років свого життя за радянського часу був релігієзнавцем, і, відповідно, вдома була купа літератури, присвяченої різним релігіям світу. В родині мені дали безпрецедентну можливість самому вирішувати, яку віру собі обирати, і робити це вже в свідомому віці. Тому я хрестився в 16 років, і для мене це був цілком свідомий вибір - яка церква, яке хрещення і так далі.

### **Розкажи, чому люди в часи СРСР об'єднувалися у незалежні середовища.**

Жити в тоталітарному суспільстві означає трохи страждати від задухи. Від задухи інтелектуальної, від задухи моральної, коли ти маєш весь час себе стримувати, весь час мусиш себе самоцензурувати, мусиш боротися із власною думкою. Я думаю, що ці маленькі середовища, які виникали за радянського часу, і виникають тепер, виникають насамперед тому, що люди шукають співрозмовників. Люди шукають вихід цієї енергії, якою не поділишся з тими, хто їде з тобою в трамваї і з тими, хто працює з тобою на роботі. Я думаю, що це, певною мірою, були ці перші маленькі вогники спротиву, які могли собі дозволити люди, знаючи про ГУЛАГ, знаючи про тюрми, знаючи про можливість просто загинути без сліду. Я думаю, це була маленька-маленька віддушина, яка дозволяла їм відчувати себе собою та відновлювати свою людську гідність в межах тоталітарної системи.

### **Чиї книжки періоду 88-92 ти пам'ятаєш ? Можливо, опозиції, самвидаву, діаспори?**

Насамперед я пам'ятаю ті книжки, які батько привозив із з'їздів Руху. І не тільки книжки. Це і шикарні саморобні значки. І український прапор. Я бачив стільки матеріалів, з яких він робився! З клейонки, з вирізаних двох лінійочок - жовтої і блакитної... Зараз здавалося б - пішов та й купив український прапор. А тоді це було чимось неймовірним! Як це - український прапор в руках тримати. І оці перші рухівські маленькі відзнаки - "Свобода або смерть!" з козаком з вусами, з козацьким хрестом. Звичайно, батько привозив і історичні календарі. Історичний календар великого формату А1, де в тебе зазначено день народження Бандери, день народження Петлюри. День героїв. І ти дивишся, і розумієш, що ось це - мій історичний календар. Щодо книжок - звичайно, книжка Івана Крип'якевича "Історія України", яка однією з найперших була видана після набуття Україною незалежності; це двотомник історії України Дмитра Дорошенка, це, звичайно, репринтні видання Яворницького з історії запорізького козацтва в трьох томах; це, поза сумнівом, праця Наталії Полонської, яка також з'явилася напочатку 90-х. Це репринтне видання Івана Аркаса (**точно Іван, не Микола?**), ілюстрована історія України. Ну і, звичайно, це художня література. Тому що художня література, яка з'явилася в доступі, не просто розігрувала уяву. Наприклад, десь у 93-му - напочатку

94-го я отримав до рук видання Холодного Яру Горліса Горського. Вже друге, не те, що 37 року у Львові, а те, яке в Америці було. Це було просто неймовірно - читати про українців, які боролися проти більшовицького ладу. Які знищували чекістів. Які панували на своїй власній землі. І все це, зрозуміло, написано певною мірою белетристично, але це, поза сумнівами, надихало. Це давало приклад того, що, виявляється, не завжди, коли ворог є в більшості, варто складати зброю і здаватися. Це було дуже надихаюче. Також, звичайно, це книжка Павла Мірчука "Українська повстанська армія". Попри те, що вона була досить груба, а десь претендувала на збірник документів, все одно вона читалася цікаво. Ти бачив, як повстанці, маючи меншу кількість, билися з більшою кількістю німців, гестапівців, боролися з чекістами, намагалися влаштовувати свої власні повстанські республіки, і все це було неймовірним, тому що ти розумів, що, виявляється, ти жив в світі, в якому від тебе стільки приховували. Поза сумнівами, звичайно, великий вплив мав "Архіпелаг ГУЛАГ" Солженіцина. Однак не більший, ніж твори Багряного, які я прочитав, напевно, раніше ще в закордонних, діаспорових виданнях, ніж коли вони були видані в Україні. Це, звичайно, "Тигролови". "Сад Гетсиманський". Це, звичайно, його п'єса "Морітурі". Також - це праці Семена Підгайого "Українська інтелігенція на Соловках". От всі ніби знають, що є Олександр Солженіцин, але насправді задовго до Олександра Солженіцина українські політв'язні утворили власну спілку політв'язнів Соловків, ГУЛАГів, і Семен Підгайний був її головою. Виявляється, вони зразу після війни почали збирати цю інформацію, і випередили в своїй роботі Солженіцина як мінімум на 15-20 років. Але весь світ чомусь знає про Солженіцина, а не Семена Підгайного. І я думаю, що це наша велика помилка, що ми й досі перебуваємо під впливом "руського мира" навіть в тих моментах, де в нас є свої аналоги, нічим не гірші, а можливо навіть і кращі.

### **Ти чув про Революцію на граніті в той час, коли вона відбувалась?**

Про Революцію на граніті я чув виключно з медіа і трохи від батька, бо я був ще занадто молодий. Пам'ятаю, як по проводовому радіо передавали хроніки, що от збираються студенти з вимогами відставити уряд Віталія Маслова, вимагають незалежності України. І тоді в мене було відчуття, що це якісь такі супер-мрійники... Отак зразу незалежність? Я думав що, можливо, спочатку треба добитися якоїсь твердої автономії, а вже потім вимагати незалежності.

### **Ти брав участь в акції "Україна без Кучми"?**

Так, як звичайний, рядовий член. Приїздив електричками, приїздив поїздами, плацкартою. До речі, там я познайомився з учасниками Революції на граніті. Саме там я познайомився з Олесем Донієм. А також - з львівськими активістами української студентської спілки. І певною мірою я розумів, що "Україна без Кучми" - це одна із реінкарнацій Революції на граніті. Тому що як би там не було, "Україна без Кучми" не може розглядатися як чисто опозиційний протест. Оскільки ті вимоги, які несла "Україна без Кучми", були дуже системними. "Україна без Кучми" була не тільки через те, що вбили журналіста Георгія Гонгадзе. Не тільки тому, що свобода слова згорталась, і важче було дихати в країні. А насамперед тому, що ми не бачили України і української влади як такої. І у нас, як донеччан, які туди їздили, було свої відчуття цієї ситуації. Можливо набагато гостріше, ніж у киян чи у львів'ян, бо ми розуміли, що в них є набагато більш розвинене громадянське суспільство, яке в той чи інакший спосіб впливає на владу. А ми - рядові бійці цієї революції.

### **З Донецька багато їздило людей?**

Десь до 10 осіб. Ми намагалися не збиватися в великі групи, щоб нас важко було вирахувати. Бо реально була небезпека, і СБУ потім приходила прямо на лекції, розпитувала, чи ти їздив, а чому ти їздив, хто з тобою був, і так далі...

### **Зараз ці донеччани в громадському русі, чи вже ні?**

Частина з них вже навіть не живе в Україні, вони є емігрантами, частина помагає копією нашим справам, сумним і веселим... Але в більшості вже, напевне, ні.

### **Чи можеш ти розказати про хід Помаранчевої революції, і що було найважливіше цієї революції?**

На щастя, я ще в 2003 році зрозумів, що треба займатись якоюсь системною роботою, яку не зможуть перекреслити якісь уроди з певних інституцій. Я свідомо не став йти в "Нашу Україну", попри те, що були пропозиції. Попри те, що вже мав досвід політичної роботи, досвід роботи аналітиком, соціологом, агітатором, ким тільки не був. І членом комісії... Я зрозумів, що треба шукати якусь таку конфігурацію, де ти міг би бути над боротьбою, для того, щоб дійсно стояти на боці закону, і коли мені запропонували займатися порушеннями в Комітеті виборців України, я божевільно зрадив. У нас була система спостерігачів - майже в усіх виборчих округах, які регулярно надавали інформацію. А ми вже давали їй класифікацію, дивилися, які саме норми закону порушуються. Причому ця робота велася не тільки в день виборів, а протягом фактично всієї виборчої компанії. І, відповідно, той масив порушень, який був нами зібраний, відіграв дуже цікаву роль в новітній історії України. Тому що коли штаб "Нашої України" разом з штабом БЮТу загубили, за офіційною версією, порушення в усіх округах, крім одного - 42-го, де Антон Клименко був головою штабу, вийшло, що у матеріалах Верховного Суду десь 90% всіх порушень, оприлюднених для того, щоб заявити про фальсифікацію виборів в Донецькій області - це порушення, зібрані співробітниками Комітету виборців України. Більше того - ці порушення мені вдалося особисто привезти до Києва. В Києві мене зустрів Дмитро Ткаченко, який щойно прилетів з Америки, і ми фактично вдвох, без охорони, привезли їх до офісу Комітету виборців України в Києві, і вже там вони згодом були передані до Верховного Суду.

Щодо перебігу Помаранчевої революції, то я скажу, що як тільки ми віддали ці порушення, ми з **(Деном?)** залишились десь близько на 2 тижні в Києві, майже не спали ці 2 тижні, грілися біля цих бочок. Для мене найважливішим була однозначно не перемога Ющенка, а можливість продемонструвати, що ми можемо жити за законом. Можливість довести, що кривда може бути переможена в адекватний спосіб. І, чесно кажучи, були великі сподівання для мене особисто, як для рядового учасника цієї революції, на те, Донеччина, Луганщина, взагалі - Східна Україна, нарешті стануть пріоритетом. Що Київ не піде на чергову змову з місцевою мафією, з Ахметовим, з Януковичем, з Колесніковим, з Єфремовим і так далі. І ми нарешті побачимо, що тут починає функціонувати українська освіта, українська культура, український закон, українські суди, а не просто чийсь кишеньковий установа, які за одним помахом руки роблять все, що скаже керівництво Партії Регіонів, тому що це ж власники заводів і пароплавів! Це ж власники наших душ! І коли я побачив вже в році 2005-му, що йде масштабний реванш, коли я побачив, що, по суті, всі ті люди, які здійснювали ці порушення, які були мафіозі, які побудували свої капітали на божевільній кількості крові, людських жертв і так далі, знову вертаються в політику, в економіку, на

обкладинки газет і журналів, для мене це було дуже сильним психологічним ударом. Тому що я зрозумів, що величезна кількість чесних людей, яка ризикнула всім, і пішла членами комісії в Нашу Україну, в БЮТ... Цих людей били, над цими людьми знущалися. Цих людей звільняли з роботи. І, що найцікавіше, з приходом до влади Ющенка цих людей не повернули на роботу. Ніхто їм навіть не сказав “Дякую за те, що ви були громадянами. За те, що ви були мужніми, за те, що ви були сміливими. За те, що ви не поплили за течією”.

### **Скажи, чому люди залучились до протесту? Пішли на революцію?**

Перший і найголовніший момент полягає в самій особі Януковича. Попри те, що в Україні середній клас - це скоріше уявна ідентичність, ніж реальна, все одно існує достатньо освічених людей, людей самодостатніх, які розуміють, що рівень життя напряму корелюється з тим, хто управляє твоєю державою, хто її репрезентує на міжнародному рівні. І я думаю, що певною мірою ці розслідування журналістів, в тому числі - і донецьких, про те, в який спосіб донецький клан йшов до влади, призвели до того, що багато людей зрозуміли, що це може стати реальністю у них вдома. Що ця донецька мафія прийде в Івано-Франківськ, і у Львів, і в Київ. І вона переламає усіх через коліно. Тому, що для цих людей не існує ніяких моральних обмежень, і вони поважають тільки грубу силу. Я думаю, що цей страх, напевне, був одним з визначальних, і підняв людей. Ну і другий компонент - звичайно, сподівання на те, що із зміною політичної еліти у нас з'явиться якесь раціональне, прогнозоване краще майбутнє.

### **Чому особисто ти поїхав?**

В 2004 році я вже був “старими революціонером”. Я вже знав, що таке протест, я вже знав, що таке особиста участь. Я знаю, що таке в Донецьку виходити з українським прапором на пікет вдвох або одному. Коли ти стоїш, навпроти тебе журналісти, і люди, які підходять до тебе, беруть листівку в тебе з рук, і дивляться на тебе, як на божевільного. Не тому, що ти вимагаєш чогось неймовірного. Тому, що ти один. І я розумів, що якщо ми не підкріпимо цей протест собою, якщо ми не приїдемо, не заманефестуємо свою єдність, цей протест вдасться зламати. Тут, звичайно, була солідарність з тими людьми, які протестували проти порушень виборчого законодавства, протестували проти побиття людей.

### **Які були головні цілі Помаранчевої революції?**

Ну звичайно однією з головних цілей Помаранчевої революції було відновлення справедливості. Як загальне гасло, під яке підпадало все: і діяльність органів місцевої влади, і діяльність міліції. І, зрештою, сама робота виборчих комісій. Бо ми ж були свідками того, в який спосіб все це фальсифікувалося.

### **Яка роль була найбагатших українців, і яких саме, під час Помаранчевої Революції?**

Відверто кажучи, Бог милував бути так близько від “великих вождів” чи провідників, аби я міг бачити, що хтось з власної кишені чи гаманці витягає якісь гроші. Я знаю про одного з донецьких підприємців, людину, яка працювала в дуже непростій структурі, мільйонер на той момент, який кинув все, сів до свого джипа, заклав його, в буквальному сенсі, грошима, і поїхав на Майдан. І там вже купував берці, спальники, дрова, харчі. Я думаю, ця людина ніколи не дасть інтерв'ю про це. Але те, що такі

люди були - звичайно, я знаю. Поза сумнівами, були політичні актори, які, наприклад, оплачували сцену, бо сцена коштує забагато, оплачували електику, бо за неї так само треба платити, освітлення, видавали кошти, можливо, на якесь харчування, і так далі. Але. Що мене приваблювало в Майдані 2004 року і 2014: внесок громадян був набагато більшим. В фізичному еквіваленті, не в грошовому. Я ніколи не забуду, як в 2004 році бабусі, бачачи нас, замерзлих, під адміністрацією президента, водили незнайомих людей додому помитись, з'їсти бульйону з курки. Ми прекрасно розуміли, що для цієї бабусі з її смішною пенсією це - мегагероїчний вчинок. І я скажу, що під час Майдану 2004 року ми з Деном принципово уникали спілкування з чиновниками, ми намагалися витратити виключно власні гроші, розуміючи, що є люди, в яких дійсно нема, за що поїсти. І таких було чимало. Тому я би сказав, що роль киян в підтримці цього протесту, напевне, була однією з найвизначальніших рис, бо Київ реально підтримував всіх нас. Київ нас прийняв, обігрів, і досі я скажу, що навіть в умовах війни, будучи вже вимушеним переселенцем, той психологічний комфорт, який дає мені Київ, мені не дає жодне інше місто України.

**Як ти оцінюєш залучення закордонних політиків у врегулювання конфлікту в Україні, і роль яких заслугує на увагу? От саме 2004 рік, Помаранчева революція. Кваснівський, Адамкус, Солана, хтось може інший...**

Насправді режим Кучми, попри те, що він був достатньо клептократичний, достатньо корумпованим, він все одно намагався певним чином інтегруватися в європейську світову політичну та економічну системи. Захищати свої інвестиції, захищати майбутнє своїх дітей та онуків. І роль Кваснівського, і Солани, і Адамкуса, є визначальною в тому плані, що це були ті недоторкані політичні персони, яких не могли вдарити по голові ломом, завезти до лісу, і їх, навіть скриплячи зубами, доводилося слухати. І, як на мене, те, що не сталося масштабного кровопролиття в 2004 році, є великою мірою заслугою цих європейських, а також - деяких американських політиків, які здійснювали політичний тиск на Кучму, на команду Януковича, пояснюючи, що в разі, якщо влада буде взята до рук кривавим шляхом, її ніхто не визнає. І в такий спосіб, я думаю, вони утримували їх від застосування зброї. Я думаю, ми вже в 2004 році могли б мати свою Небесну Сотню, і, можливо, навіть не одну. Попри те, що Збройні Сили України навряд могли б бути використані проти людей, я переконаний, що **МЗС (?)** і тодішній Беркут з радістю виконали би наказ з розгону демонстрантів, не вагаючись ні хвилини.

**Розкажи про найбільше розчарування від результатів Помаранчевої революції.**

Насамперед - в самих помаранчевих політиках. Тому що сам по собі спосіб дії Ющенка, оця компромісність по відношенню до команди Януковича, до Ахметова, була жахливою. Я розумію, що на Ющенка тисли і з Заходу, і з Росії, вимагаючи, щоб він в якийсь спосіб уклав якусь мирну угоду з ними. Однак, як на мене, саме тоді було закладено найбільшу міну, яка вибухнула в 2014 році. Ті люди, які мали б сидіти за реальні злочини проти України, проти українського народу, проти кримінального і процесуального кодексу, захищалися на волі. І це дало можливість їм не тільки піднятися, але й повернутися, як фенікс з попелу, і далі займатися своїм тіньовим бізнесом, білим бізнесом, далі займатися політикою. І більше того - прихід до влади Януковича - це, певною мірою, результат дій помаранчевої команди, а не тільки супертехнолога Манафорта. Ну і, звичайно, роль мас-медіа, яка, по суті, відразу після

закінчення Помаранчевої революції почала працювати на користь Партії Регіонів, і готувати суспільство до реваншу.

### **Чи події Помаранчевої революції довели до зміни або хоч часткової політичної системи в Україні? Чи змінили вони олігархат?**

Звичайно що ні. Помаранчева революція певною мірою, на дуже короткий термін, призупинила дію одного з найбільших кланів, який вже за рік повернувся назад. Для того, щоб піти на поступки суспільству, цей олігархічний клуб був вимушений змиритися з наявністю нових партій, які брали активну участь в місцевих виборах. Тут можна назвати ту саму "Пору" - і "чорну", і "жовту". І нових політиків, яких народила помаранчева революція. І тих, звичайно, яких вона поховала. Однак сказати, що олігархат отримав якусь непоправну шкоду - навряд.

Політична система, звичайно, змінилася, тому що внаслідок угоди з Януковичем і тиску Заходу була змінена Конституція. Ми стали парламентсько-президентською республікою. Однак будемо говорити відверто, безлад як панував, так панує і досі. У нас і досі міністерства і відомства дублюють свої функції і повноваження, у нас і досі незрозуміло, хто в хаті господар. Більше того, коли Янукович прийшов до влади, одна з перших моїх претензій, яка була висловлена, однак не підтримана ані політологами, ані політичними колами, була та, що він здійснив конституційний переворот, змінивши знову Конституцію на президентсько-парламентську.

## **ЄВРОМАЙДАН**

### **Які були причини спалахів протестів?**

Причин було безліч. Насамперед люди відчули свою беззахисність перед апаратом насильства. Звичайно, це події у Врадіївці, в Миколаївській області. Коли люди зрозуміли, що навіть вчинивши зґвалтування - злочин, який не поважають навіть в кримінальних колах, - можна, виявляється, носити далі форму міліцейську, можна залишатися безкарним після зґвалтування людини. Також це, звичайно, переслідування українських журналістів. Це побиття, відбирання техніки. Суспільство зрозуміло, що цей новий політичний режим, який встановлюється Януковичем, прагне стати тотальним. Що він вибудовує свою систему настільки раціонально, і закидає свої тенета так глибоко, що не було вже області, де не було б вже донецьких смотрящих. Де не було б призначених керівників державних підприємств, які не знали б, куди носити гроші. Країна семимильними кроками йшла до авторитаризму, до побудови повноцінної монархії, на чолі з Януковичем і його сином Олександром. І люди з абсолютно різних сфер, які, здавалося б, ніколи не були залученими до політики, стали перед наступним викликом: або скоритися перед цим самопроголошеним голим королем і його родиною, або боротися.

### **Чи політичну кризу можна було б вирішити інакше, ніж акціями протесту на Майдані?**

Справа в тому, що ми не маємо повноцінної політичної системи, де існують конкуруючі політичні сили з відповідними незалежними медіа. Ми маємо достатньо закриту політичну систему, де і опозиція, і влада вимушені весь час йти на якісь компроміси, на якісь перемовини, і допомагати одна одній. Відповідно, політичних речників протесту, які могли б вплинути на режим Януковича, не існувало. Янукович зневажав своїх

опонентів, незалежно від того, громадськими вони були діячами, чи політичними. Більше того, рівень його зневаги був такий, що можна сказати, що рано чи пізно вони стали б його жертвами, або були придбані у його власність. Не випадково, що багато політичних сил настільки перелякалися, коли було оголошено про оприлюднення “чорної каси Партії Регіонів”.

Тому що виявляється, що з точки зору бізнесу, взаємопов'язаність опозиції тодішньої з владою була достатньо високою. Вони все одно намагалися шукати високих прибутків завдяки тому, що перебували у Верховній Раді.

### **Чи лідери протестів були схильні до угоди?**

Спостерігаючи за цим під сценою Майдану, я бачив, що вони з самого початку були готові піти на угоду. Вони з самого початку були готові прийняти пропозиції Януковича і його команди в обмін на позачергові вибори, відтермінування і так далі. Однак суспільство вже не хотіло чекати. Суспільство було не готове терпіти режим Януковича ще пів року - рік, більш того: суспільство набагато раніше, ніж опозиційні політики, зрозуміло, що Янукович не є перемовником. Перемовником є той, хто може отримати слово. Янукович з його родиною - це не так людина, яка могла би здати владу, не намагаючись передати її синові або своїй довірній особі. Тому що для Януковича держава - це був він сам, і те, що він вкрав державний бюджет України фактично на своїй спині, говорить про те, наскільки він в принципі усвідомлював себе президентом України. Він був президентом власної кишені.

### **Чи могли протести завершитися без кровопролиття?**

Враховуючи кримінальний характер походження донецького клану, враховуючи той пістет, який вони завжди відчували до режиму Володимира Путіна - режиму, де ламаються щелепи, хрустять кістки, льється кров, я думаю, що ні. Для них завжди був привабливим силовий варіант. Вони ніколи не соромилися бути рекитерами на своєму привокзальному ринку, чи на Каліновкє. Завжди можна було витягнути з свого малинового піджака молоток і дати в башню. Дати по голові так, щоб бризнула юшка, щоб сказати, що час платити відсотки...

### **Якими були твої обов'язки на останньому Майдані?**

Я встиг побувати на Євромайдані у Львові, у Житомирі, у Новограді-Волинському, у Києві й Донецьку. Найбільше я провів часу на Євромайдані, звичайно, в Донецьку, де я був одним з членів робочої групи. Це був орган горизонтальної влади, а не вертикальної, де я відповідав за культурно-масові події, відповідав частково за агітацію, пропаганду, хоча доводилося займатися всім: і питаннями безпеки, і питаннями планування, і питаннями медіа. У Новограді-Волинському я консультував самооборону Майдану, яка тоді створювалась, а у Львові, Житомирі і Києві я був звичайним рядовим учасником з прапором чи без прапору.

### **Чи насправді Майдан був так добре організованим, як всі думають?**

Чесно кажучи, це трошки міф, який ми всі підтримуємо. Звичайно, були сотні. Звичайно, були сотники, але сотня від сотні відрізнялася. Рівень мобілізації так само відрізнявся. Було дуже багато вітальної, життєвої енергії, яка примушувала людей дотримуватись свого слова, вставати серед ночі, не спати по 2-3 доби, тягати ці мішки, і так далі. Було багато людей, яких би ми назвали “роздובбями”, людей безвольних, вони були вимушені змінюватись. І принцип самоорганізації Майдану, я думаю, важив

набагато більше, ніж організація Майдану. І цим Майдан є, напевно, унікальним з точки зору соціальних явищ. Як на мене, Майдан народив новий тип ідентичності нового політичного українця, який не тільки співчуває і солідаризується, а який здатен серед ночі вдягнутись, вдягнути наколінники, шолом, взяти біту або медичну сумку, або торбу з бутербродами, і вирушити в безвість, тому, що так треба. Тому що там будуть невідомі люди, яких ти не знаєш, які тобі не родичі, але яким, можливо, буде потрібна твоя допомога. Це вже почуття взаємної відповідальності. Перед анонімними людьми, з якими ти не будеш хрестити дітей, який ти, можливо, не побачиш вже на другий день чи третій. І я скажу, що в цьому, напевно, Майдан 14-го року, звичайно, перевищив Майдан 2004-го.

### **Як оцінюєш самоорганізацію Майдану, та які його частини були найважливіші?**

Як на мене, самооборона Майдану, - оці сотні самооборони - напевне, були найважливішими, тому що протест можливий тільки тоді, коли його не зносять бульдозерами. Коли його починають зносити бульдозерами, постає питання, як захистити його, враховуючи те, що багато є студентів, молодших людей, старших людей. І от те, що Майдан зразу почав думати про самооборону, після того, як було побито студентів, після того, як відбувалися спроби штурмів в грудні місяці, це, напевне, найкращий прояв відпорності. Коли зрозуміло, що в нас нема інших охоронців, що ми більше не можемо покладатися ні на міліцію, ні на СБУ, ні на кого. Тільки на себе, і на свої руки. І я думаю, що це, напевне, один із найкращих проявів організації Майдану, які, в принципі, його врятували.

### **Як реагувала сім'я на твою участь?**

Родина знала, що я не можу не піти. Вони розуміли, що вести зі мною розмову про те, що не варто ходити, неможливо. Моя дружина відбула весь 4й Майдан від початку до кінця, тому, відповідно, для неї це так само не було питанням дискусійним. Однак вона тоді була на останніх місяцях вагітності, і, відповідно, мені доводилося взагалі її стримувати від походів на донецький Майдан, попри те, що вона декілька разів прорвалася. Зрештою, в мене дитина і народилася під час Майдану, 23 грудня 13 року. Батько почав ходити на Майдан в грудні. Зрозуміло, що він поділяв цінності Майдану, але я зрозумів, що він почав за мене боятись. Коли він зрозумів, що я вступив в робочу групу, що я звільнився з роботи і займаюсь виключно Майданом. Він зрозумів, що рівень ризиків суттєво зріс, і, відповідно, вирішив, що він десь мусить мене трохи підстрахувати. І, відповідно, з того часу батько фактично не пропускав зборів Майдану.

### **Хто протягом протестів був твоїм особистим ворогом, супротивником?**

В одній моїй книжечці було написано, що "твоїми ворогами є тільки вороги твоєї нації", але все це дрібне... Чесно кажучи, звичайно нестерпно дивитися на пику Серьозі Богачова, який приводив цих тітушок... Якби я себе поставив на (?) і в мене був нічний список, який я перед сном проказую, то, звичайно, в тому списку був би Олександр Клименко, був би Віктор Янукович, але були б і менші... Був би Роман Романов, керівник донецької міліції, був би Сергій Богачов, секретар міської ради, був би Олександр Лук'янченко - це покірне телятко, яке здало моє місто російським окупантам. Однозначно **Гавілян (?)** - керівник вірменської громади, і водночас - вірменського кримінального угруповання. Це поза сумнівами Юра Єнакієвський, Ренат Ахметов, тобто всі ті люди, які зробили максимум для того, щоб російська агресія мала результат.

### **Яку роль на Майдані відігравала релігія?**

Як в 2004 році, так і в 2013-2014, присутність панотців та священнослужителів різних конфесій дуже солідаризувала людей. Бо об'єктивно було чимало конфліктних моментів, коли було і страшно, і коли нападали моменти зневіри, було багато дезінформації, яка гуляла серед людей. І наявність людей, які своїм власним прикладом, своїм духовним служінням демонстрували впевненість в тому, що ми йдемо в правильному напрямку, додавала сили. Я не уявляю собі наш донецький Майдан без священників в київського патріархату, які разом з нами читали молитви за Україну, без греко-католицьких священників, і, зрештою, греко-католицької громади, яка була доволі добре представлена. Без мусульманського муфтія Саїда Ісмаїлова. Без мусульманських пасторів, які до нас приїжджали. Це були неймовірно-сміливі люди, які говорили до нас тою мовою, якою не наважувалися говорити місцеві опозиційні політики.

### **Розкажи про роль мистецтва на Майдані.**

Так вийшло, що в Україні мистецтво - справжнє мистецтво, не кіч, не якась супермасова поляковщина, - завжди була контркультурою, тому що влада вперто його не помічала, і робила цим все можливе, щоб ти міг реалізуватися в Канаді, в Америці, в Європі, але не в Україні. Тому практично всіх українських діячів культури можна було зустріти на Майдані в якості рядових копачів снігу, в якості членів самооборони, в якості виступаючих людей на сцені, і в цьому відношенні вони свою громадянську місію виконали чи ненайкраще. Єдине що, звичайно, вони не отримали нічого натомість. Хоча як на мене, дивлячись на їх заслуги перед суспільством, вони мали б отримати не 35% свого українського ефіру, вони мали б отримати 50 або 60 відсотків. Вони мали б отримати державну програму, і не одну.

### **Розкажи про роль історії України на Євромайдані.**

Історія грала роль, бо як би там не було, а багато хто розумів вже тоді, що це початок національно-визвольних змагань, а не просто якась внутрішня революція зі зміни політичного режиму. Частина людей, яка була більш-менш укорінена в історію, чудово розуміла, що афілюваність українського політичного режиму з путінськими представниками є величезною. І кидаючи виклик Януковичу, ми автоматично кидаємо виклик і Путіну. І всій тій імперіалістичній Росії, яка ніколи не забувала про те, що "Україна є парадоксом, який треба знищити". Який треба поставити на коліна, і довести, що без Росії нічого не вийде. Тому я думаю, що історія, звичайно, багато важила. І та програма, яка була на самому Майдані - освітня, лекційна, - вона, поза сумнівом, відігравала свою роль, і досі відіграє. Майдан довів дуже цікаву річ: по-перше, те, що неможлива побудова ефективного політичного суспільства без згадування минулого. По-друге - що неможлива побудова ефективного політичного і громадянського суспільства без декомунізації. І третє, найважливіше та найстрашніше: деокупація від російського впливу - інформаційного, військового, територіального, - неможлива без декомунізації. Бо без тих, хто користується Ленінім в голові, комуністичними уявленнями про соціальне, економічне, політичне життя, Путіну ніколи би не вдалося завоювати такий великий шмат України.

### **Яка була роль ЗМІ та інтернету протягом протестів на Майдані?**

Неймовірна. Однак на перше місце я б поставив соціальні мережі, які слугували набагато більшим, оперативнішим джерелом для системи повідомлень про те, що ж насправді відбувається. Як на мене, більшість загальноукраїнських медіа стали на бік суспільства, вже коли зрозуміли, що режим Януковича впаде. Звичайно, були окремі журналісти, які демонстрували громадянську мужність і позицію. Однак не йдеться про цілі редакції телеканалів. Попри те, що вся редакція могла стояти на Майдані.

### **Як ти оцінюєш політику інших держав щодо України протягом Євромайдану?**

Ну що тут оцінювати? Тут все зрозуміло. Росія сприйняла Євромайдан як виклик собі. І ті маніпуляції, які вона здійснювала в інформаційній мережі проти Майдану, можливо були навіть масштабнішими, ніж те, що робив уряд Януковича і його посіпаки. З іншого боку - європейські країни продемонстрували зацікавлення Україною під час Євромайдану. Однак сказати, що вони прямо перейняли ідеєю нашої свободи, нашої боротьби... Так, вузькі інтелектуальні кола - поза сумнівами. Однак європейські політики, як на мене, звернули увагу на Україну тільки тоді, коли вже було окуповано Крим. Коли стало зрозуміло, що Ялтинської системи зовнішніх відносин більше не існує. Коли це в якийсь спосіб почало загрожувати вже й інтересам цих країн безпосередньо. Бо сказати, що Євромайдан в якийсь спосіб був аж так підтриманий чи Європою, чи Сполученими Штатами... Так, були окремі політики, які дозволяли собі акції солідарності. Однак це вже був режим не Кучми, це вже був режим Януковича, який розумів: шлях до відступу - тільки в Росію. Відповідно, ніяких перемовин ні з США, ні з Євросоюзом, ні з якими європейськими політиками... Це просто відтягування часу.

### **Яким було найбільше розчарування після Євромайдану?**

Найбільше розчарування після Євромайдану полягає в тому, що ми в черговий раз погодилися на те, щоб люди, які самовільно пролізли на сцену або захопили сцену, змогли це конвертувати у відновлення своїх політичних амбіцій, у відновлення своїх місць у парламенті. Майдан був представлений людьми від членів-кореспондентів до аспірантів, студентів, людьми різних професій, тобто там був величезний кадровий потенціал, який знову був згаяний. Замість того, щоб створити політичну партію, яка би домагалася виконання вимог Майдану (а їх було більше 100, і з них виконано не більше 10), яка би мала вже готову проєвропейську платформу, ми побачили, що різні політичні партії, користуючись тим, що вони були на Майдані, відігравали якусь роль, вони, по суті, весь цей ефект синергії, весь цей ефект солідаризму розподілили між собою, продемонстрували, що вузькополітичні інтереси вищі за інтереси загальноукраїнські. І по суті це призвело до того, що ті люди, які з Євромайдану могли би стартувати в місцеву за загальноукраїнську політику, знову лишилися за бортом. І діючий політичний режим Порошенка доклав чимало зусиль для того, щоб маргіналізувати цих людей, відправити їх на фронт, сприяти тому, щоб вони сіли в тюрму, сприяти тому, щоб їх критика сприймалася як щось неадекватне. Тому, як на мене, ми знову бачимо олігархічний реванш, тільки цього разу донецьким на відкуп віддається на Україна, а Запорізька область, частина Дніпропетровської, частина Донецької, Луганської. І в такий спосіб знову відновлюється баланс інтересів олігархічних груп, що автоматично перекреслює ідеї і цінності Майдану, який, поза сумнівами, був не тільки рухом проти авторитарного режиму Януковича, але був певною мірою протестом проти панування олігархів в Україні. Які, по суті, монополізували і медіа, і політику, і економіку, і досі вважають, що в принципі українці не здатні бути ані власниками, ані представниками середнього класу.

### **Розкажи про позитив Євромайдану.**

Найбільший позитив Євромайдану полягає в тому, що він мобілізував багато сплячих людей. Багато людей, які не усвідомлювали себе громадянами, не усвідомлювали себе політичними українцями. В принципі не мали ніякої громадянської чи політичної активності. Багато з тих людей пробудилися до життя. Це найбільший, напевне, позитив. А другий позитив полягає у тому, що ми, як громадянське суспільство, довели, що ми не будемо терпіти над собою насильства, і що демократичний уряд для нас важить не менше, ніж політична свобода. І як на мене, будь-яким наступним українським політиками треба це пам'ятати. Що будь-яка спроба узурпувати владу, будь-яка спроба перетворити державу на власну кишеню, на кишеню своїх нукерів, своїх шісток, закінчиться одним: народним повстанням.

### **Який момент Євромайдану ти вважаєш переломним?**

Це другий день після того, як почали вбивати Небесну сотню, коли я зрозумів, що хлопці не відступлять. Що так, буде приходити менше людей. Але це вже будуть приходити камікадзе. Воїни ранішнього світанку. Ті, хто вже готовий померти, ті, хто готовий йти вперед з дерев'яним щитом. Я зрозумів, що скільки б не було снайперів, якщо це буде тривати довго, то це закінчиться тим, що з іншого боку прийдуть так само снайпери. Так, з мисливською зброєю, з обрізами, але прийдуть.

### **Чи для українців протягом протестів, які проходили хвилями, важливі були ранішні революційні події у 20-му столітті, або інші важливі події в історії України? Тобто історична правонаступність була важливою, чи ні?**

Звичайно. Не випадково виник червоно-чорний прапор. По-перше, будемо говорити відверто, більшість тих перших активістів протестів все одно були членами різних громадських рухів, організацій, спілки незалежно української молоді, членами молодіжного клубу, молодіжного націоналістичного конгресу, колишніми учасниками та організаторами Революції на граніті, української студентської спілки. Кожна з цих організацій має свою історію, і має свій історичний бекграунд. **СНУ (?)** взагалі виник як об'єднання націоналістичної молоді за кордоном. Тому тут, поза сумнівом, майже завжди "першими буйними", звичайно, були ті люди, які були закорінені в українське минуле. Які знали про те, що вони - чергова ланка в боротьбі за Україну, за її волю і за народ.

### **Які події з тих, які відбувалися в останній період СРСР, вплинули на спалахи протестів в Україні після 1991 року?**

Чесно кажучи, я сприймаю результат української незалежності як певну суму випадкових і не випадкових подій, які були частково ініційовані окремими групами - такими, як українська Гельсинська група, чи "Український Народний Фронт", тобто групами, які були дуже різними за ідеологічними, філософськими та світоглядними позиціями, але все одно вони наближали цей момент. Звичайно, не останню роль відіграли ветерани ОУН УПА, які відсидівши по 15-20-25 років, почали повертатися додому, в Україну, спілкуватися з молодшими. Надзвичайну роль відіграла українська діаспора, яка намагалася вивозити самвидавні книги, зберігати літературу, яка знищувалася в Україні, які вже в 90-х роках активно залучилися до того, щоби відродити інституційні зв'язки з українськими землями, і так далі. Тобто тут ціла сума різних речей і різних подій. Ну от для прикладу: в Америці було створено український

олімпійський комітет. Він виступав за те, що, оскільки Україна є засновником ООН, відповідно - є самостійною країною, то українська збірна має бути окремою. Їх робота була неймовірною, вони зустрічалися з українськими спортсменами, брали в них інтерв'ю, вони спілкувалися з світовими урядами, і проводили певною мірою божевільну, якісну лоббістську роботу. З іншого боку були, наприклад, комітети з захисту українських в'язнів, коли люди з всього світу були вимушені виступати на підтримку релігійних, політичних діячів, які були ув'язнені, добивалися їхнього визволення. Звичайно, це робота Радіо Свобода, всі ці підпільні слухання Бі-Бі-Сі, підпільне слухання Голосу Америки. Я це застав ще! В мого батька був такий потужний магнітофон Ореанда, який йому радіотехніки перепаяли таким чином, щоб можна було слухати все заборонене. Тому позивні "Радіо Свободи" від позивних "Голосу Америки" я розрізняю з чотирьох років життя.

### **Чи є олігархія в Україні?**

Звичайно. Оскільки країна дуже велика, багата, то досі триває боротьба за економічне багатство України між олігархічними групами, досі є конкуренція між ними, в тому числі - і політична, але головною метою їх діяльності є, звісно, економічні ресурси, які досі є в Україні, і яких ще вистачить на багато сотен років.

### **Яке значення у спалахів протестів відіграла корупція, і в чому суть корупції в Україні?**

Україна з точки зору економіки є квазісоціалістичною державою, яка намагається утримувати суспільство, не маючи на це відповідних ресурсів. Тобто відповідного бюджету. І робить це, весь час кидаючи суспільство в неймовірні економічні провалля. Українські політики намагаються придбати лояльність виборця завдяки соціальному підкупу, насамперед - пенсіонерів, людей, з обмеженими можливостями, різними категоріями учасників ліквідації аварій, і так далі. Це досягається за рахунок визиску суб'єктів економічної діяльності. Олігархічні клуби за рахунок своєї представленості в політиці мають безпосередню можливість впливати на розподіл державного бюджету. І досі в більшій мірі на розподіл державних замовлень. На управління державними підприємствами, які, по суті, розкрадаються, і є їхнім маленьким приватним бізнесом, який для податкової є збитковим, а для них самих - джерелом для надходження мільйонів і мільярдів. Яка реакція суспільства на це? Суспільство, як і будь-яке нормальне суспільство, намагається опиратися тому, щоб декларувати власні податки, власні прибутки, а тим більше - витрати. Це - найпростіший прояв корупції, коли люди вимушені отримувати зарплату в конвертах для того, аби просто вижити. Тому що коли середня зарплата в Україні фактично вже зрівнялася з вартістю комунальних послуг за двокімнатну або трьокімнатну квартиру, можна собі уявити, в який спосіб родина має вирішити свої економічні проблеми. Корупція політична та економічна тут зрозуміла. Олігархи домовляються між собою, в який спосіб будуть функціонувати ті чи інші державні установи. По суті діє кругова порука, коли чиновник отримує небагато грошей, і живе лише з тих преференцій, які надає йому та чи інша олігархічна група, яка приходить за своїми запитами. Це економічна дисфункціональність призводить до того, що в корупційних схемах тою чи іншою мірою знаходиться фактично все суспільство. Я не виправдовую тих, хто йде на корупцію заради того, щоб вижити. Але я розумію, що для того, щоб боротися з корупцією, треба розібратися з політичним кліматом і з органами, які відповідають боротьбу з нею. Як можна боротися з корупцією, коли корупція є не просто джерелом для прибутку, а єдиною можливою

передумовою функціонування в політичній чи економічній системі? Як на мене, антикорупційна революція в Україні ще попереду. І без обмеження влади олігархів вона неможлива. Тому що олігархи ніколи не захочуть грати за чесними правилами. Вони тому і є олігархами, що вважають себе вищими за закон, за український народ, за Помаранчеву революцію, чи Революцію на граніті, чи революцію на ЄвроМайдані. Вони вважають себе вищими над громадянами.

### **Чи можеш порівняти хід і значення чергових спалахів протестів в Україні після 1991 року?**

До Помаранчевої революції ці всі протести були досить малочисельними. Навіть 9 березня 2001 року, коли було близько 20 чи 30 тисяч в Києві - все одно це була справа небагатьох. Це була справа тих, хто не боявся. В 2004 році вже піросло те покоління, яке не було заражене бацилою радянського страху, що "мене за це вб'ють", "мене за це посадять до тюрми", "мене за це позбавлять бізнесу", "викинуть з університету", і так далі. Попри те, що в 2004 році це все відбувалося і було реальністю. Але вже виросло нове покоління людей, яке не боялося. І я думаю, що 14-й рік - це вже час, коли діти Незалежності вийшли за свою країну і за своє суспільство цілком свідомо.

### **Як люди знали, як потрібно протестувати?**

Виходячи з наявного досвіду, протестувати треба тільки з тими людьми, яким ти довіряєш.

### **Я щодо форми протесту?**

Чесно кажучи, форма протесту, цілі і методи мають обиратися до кожної ситуації ситуативно. Немає ніякої ідеальної рамки протестів, яку можна було б запропонувати для Сирії, Багдаду, Єгипту, чи, власне, України. Це все є сумішшю. Наприклад, ми вірили в мирний протест як форму і як засіб. І навіть як мету - що ми протестуємо саме мирно. А як виявилось, протестувати мирно - це дуже дорого, коли навпроти тебе механізм насильства, який не обмежений законом, не обмежений жодними важелями і стримуваннями, крім, можливо, якихось іноземних політиків, які приїдуть і скажуть, що погано бити студентів, чи погано вбивати активістів і закопувати їх в лісі. Тому я думаю, що поки ми не будемо переконані в тому, що побудована правова держава, в тому, що політики є відповідальними перед українським народом, думаю, всі наступні форми протесту мають базуватися на чіткому розумінні, що ми мусимо самі охороняти себе. Що ми не можемо покластись ні на нову поліцію, ні на новий перефарбований Беркут, і навіть, хай не ображаються на мене представники Нацгвардії, навіть і на них.

### **Чи залучення у попередні протести було мотивацією, що прийняти участь у наступних протестах?**

Це як футбол. Якщо ти почав грати і тобі сподобалось, і ти побачив, що це дає хай маленький, але результат - це створює традицію. Звичайно. Поза сумнівами. Не обов'язково, щоб людина була прописана на мітингах. Звичайно, вже є "професійні революціонери", "професійні мітингувальники", "професійні тітушки". Вже всі ці категорії професій є в Україні. Однак для мене ясно, що участь в протесті - це свідомий вибір, а не імпульсивний. І з кожним новим протестом, в якому ми брали участь, ти стаєш все професійнішим, ти починаєш розуміти певні речі - внутрішні, зовнішні. Починаєш правильно оцінювати власну роль, роль інших людей. Ну і, звичайно, починаєш цінувати тих людей, які не зламалися. Це певною мірою вже формує середовище, яке

лишається з тобою попри протести. І що б не сталося. Навіть якщо за вікном війна, атомна зима, чи черговий потіп сирецький.

### **Чому люди не виходять на протести?**

Є декілька причин. Одна з найважливіших, як на мене - це війна.

### **Ні, взагалі.**

В будь-якому суспільстві - і в ситому, і в голодному, освіченому і неосвіченому, - більшість складає амбівалентна маса, яка схиляється перед загальними трендами. І коли ця маса бачить, що якийсь тренд набуває сили - ось тоді вони починають цим цікавитись, щось читати, приходити, брати в цьому участь. Тому для будь-якого успішного протесту, поза сумнівами, потрібні знакові особи, яким довіряє хоча б невеличка частина суспільства, які готові певною мірою ризикнути і прийти з певною програмою на Майдан. Будь-які спроби, наприклад, російських спецслужб зробити третій Майдан в Україні, ініціювати якийсь "майдан ветеранів", чи ще щось, наштовхуються на відпорну реакцію українського суспільства. Тому, що за цими промовцями не відчувається програми. Не відчувається моральної сили, яка би дійсно примусила підприємців закрити свої кіоски, а студентів - не піти на пари, а інтелектуалів- заговорити про це всерйоз.

### **На кого спиралася влада під час протестів, і на кого спираються протестуючі?**

Протестуючи можуть спиратися тільки на киян (якщо мова про не-киян), бо якщо кияни не підтримають цей протест, яким би справедливим він не був, я боюся, він не зможе тривати довго ні в часі, ні на місцевості. Влада під час протестів завжди спирається на силові відомства, на міліцію. І що найцікавіше, у нас взагалі немає інституту перемовництва у влади. От ми нібито пережили стільки криз, але досі влада не має перемовників. Професійних фахових перемовників, які могли б виходити, і відверто говорити з мітингувальниками. Питати: а в чому, власне, справа, чому ви зібралися, чим ми можемо допомогти? В який спосіб ми можемо розв'язати це питання? І, як на мене, те, що у нас взагалі інституту перемовництва не існує - не існує ефективною комунікації між владою і протестувальниками, - значить, що протести в Україні, в тому числі і масові - невідворотні. Тому що до сих пір влада не відчула ані відповідальності перед власним народом, ані оцього дамоклового меча змін, який рано чи пізно впаде. Тому що суспільство вже втомилося очікувати. Втомилося обманювати себе якимись сподіваннями на поліпшення, на реформи, на боротьбу з корупцією, на нову оновлену армію, на нову оновлену поліцію.

### **Хто такі протестувальники, хто ці люди?**

Протестувальником може стати кожен, хто усвідомив свою власну місію в цьому процесі. Що без нього не станеться. Я був свідком, коли протестувальниками ставали люди, які могли спокійно лишитися вдома, в яких все було прекрасно. Ну відносно прекрасно. Але які чомусь вважали, що в Україні щось дуже не так, і від того, чи вони поїдуть, чи не поїдуть, чимало залежить. І вони збиралися, сідали в бусик, і їхали 8 або 12 годин до Києва. Для того, щоб побути день-два і поїхати назад, на роботу, відпрацювати, і знову на Майдан. Як на мене, це перш за все відчуття обов'язку перед громадою, перед тими людьми, які тобі близькі. Іншої мотивації бути не може. Тому що об'єктивно Майдан 14-го року політичні партії програли. Вони були там абсолютною меншістю, і навіть їхні спроби претендувати десь на лідерство, на якусь організаційну

структуру, вони всі розбилися. Можливо вони змогли б переконати європейських дипломатів, чи американських, чи російських, що вони - обличчя Майдану. Але я не знаю жодного політичного лідера, який мав би право сказати, що "я - обличчя Майдану". Я чудово пам'ятаю, як не раз їх гнали з Майдану, і із сцени, і робили це цілком свідомо. І це робили не провокатори. Це робили люди, які розуміли, що ці політичні діячі є слабкими, аморальними, і готовими до зради, до відступництва від вимог Майдану. Готовими на перемовини, бо хочеться вже спокою. Вже втомились мерзнути ці пару годин на площі.

### **Яке значення відіграли чергові протести в еволюції українського суспільства?**

Повторюся, що як на мене, ми виплекали новий вид ідентичності. Який полягає в проактивності, в тому, що ти не чекаєш, що зробить влада, чи що зробить хтось інший, ти намагаєшся зробити все сам, або шукати тих людей, які намагаються штовхати віз вперед. Напевне, волонтерський рух - найкраща відповідь на те, в який спосіб еволюціонувало українське суспільство. Волонтерський рух, який взяв на себе найбільший виклик війни - мільйони переміщених осіб, волонтерський рух, який взяв на себе виклик війни, і, по суті, почав опікуватись сотнями тисяч українських військових, добровольців, поранених, почав опікуватись українським тилом - ось це та еволюція, яка продемонструвала, що підпільна українська держава, держава нашого майбутнього існує. Це люди, які здатні йти на самопожертву, люди, які здатні бути ефективними менеджерами, ефективними виконавцями, ефективними керівниками, і, як на мене, саме з них рано чи пізно постане нова українська держава. Я сподіваюся, з новою Конституцією, з новим нормальним розподілом гілок влади, і, звичайно, внутрішніми балансами, які не дозволять ані олігархам, ані окремим політичним чи економічним аферистам взяти владу в свої руки, і весту країну за якимось вектором, яким їм захочеться.